

<Idiqut Ulugh Uyghur Ēli> ning Dölet Tamghisi Heqqide Mulahize

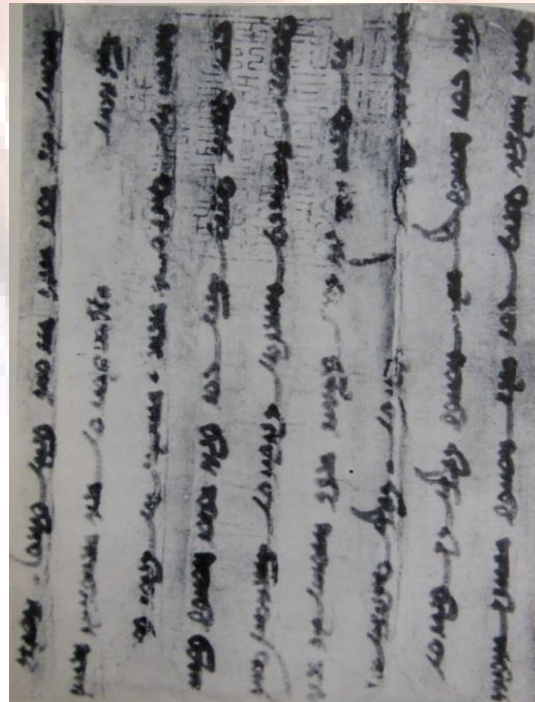
Kurban Wali

قۇربان ۋەلى

Washingtonda Tuluqlap Teyyarlandi

2017- 5

<Idiqut Ulugh Uyghur Ēli> dēgen Dōlet Tamghisi Heqqide Mulahize

Yuqarqi resimdiki qedimqi Uyghurche qolyazma 1928-30- yilliri turpandin tēpilghan. Bu qolyazma hazir Bēyjing Tarix Muzēyi - da saqliniwatidu. Bu qolyazming 11 yērige tamgha bēsilghan. Tetqiq qilinishiche, bu tamgha ' **Idiqut Ulugh Uyghur Ēli** ' dēgen dōletning tamghisi. *

*Zhongxua Mingo arxeologi Xuang wēnbi ependi bu qedimqi Uyghurche qolyazming foto nusxisini <Turpanda Ēlip Bērilghan Axēologiyilik Tekshūrūsh Xatirisi> dēgen kitabning resimlik betliride ēlan qilghan.

Bu tamghudiki '大福大迴鶻國' dēgen alte xetni mutexassislerlarning hemmisi ēniq tunighan.*

*Profēssor Gēng shiminning ēytishiche, Bēyjingdiki yēziq mutexassisliri bu tamghidiki xetlarning hemmisini toluq oqup chiqalmighan bolsimu, emma ularning hemmisi bu tamghidiki 大福大迴鶻國 (**Idiqut Ulugh Uyghur Ēli**) dēgen alte xetni birdek muqimlighan.

Bu qedimqi Uyghurche qoyazma eyni zamanda dōlet teripi - din tamgha bēsip Manistangha (Mani din ibadetxanisigha) chūshūrgen memuriy hōjjet. Uningda Manistan ēgiliki heqqide heqqide tepsiliy belgilime bar. Uningda Manaxlar (Mani dindarliri) behriman bolushqa tēgish lik imtiyazlarmu tilgha ēlinghan.*

*Bu qedimqi Uyghurche qolyazmini Profēssor Ggēngshimin tetqiq qilip, maqalisini <Arxeologiyē Ilimiy Jornili> ning 1978 –yil 4 - sanida ēlan qilghan.

Bu qolyazming mezmunidin melum bolushiche, tarixta Turpan oymanliqida **Idiqut Ulugh Uyghur Ēli** '大福大迴鶻國' dep atalghan bir dōlet bolghan, u dōlette Mani dini ewj alghan.

Turpandin tēpilghan bu qedimqi Uyghurche hōjjetke bēsilghan tamghudiki 大福大迴鶻國 dēgen xetler Turpan Uyghurliri qollan'ghan yēziqlarning bir xili idi. Bu heqte miladi 583 - 666 - yillarda yēzil –

ghan <Zhu Padishahliqi Tarixi. 周书> dēgen kitabta, ‘Tur- pan Uyghurliri (高昌回鹘) ning Xuasha yēziqigha (qedimqi Xitay yēziqigha) oxshaydighan, emma ‘Xor Til’ da (Uuyghur tilida) oqulidi - ghan bir xil yēziqi bar dēp bayan qilinghan. Tarixchilar buningdin gumanlanmaydu.

Turpan Uyghurlirining tarixta bundaq yēziqni qollan'ghanliqi heqqide <Shimaly Sulale Tarixi.北史>, <KonaTangname旧唐书> dēgen kitablardimu èniq bayanlar bar.<Türkiy Tillar Diwani>dimu, Turpan Uyghurlarning “Chinliqlarningkige oxshap kētidighan yene bir xil yēziqi bar” dēp bayan qilinghan.

Turpan Uyghurliri bundaq yēziqta yazghan qedimqi qolyazmilar- din toplighan sözlüklerge asasan'ghanda (bu toplam hazir qolumda yoq), yuquridiki 大福大迴鶻國 dēgen alte xetning tunjisi ‘大’ dēgen xet bolup, bu xet eyni zamanda Uyghurche ‘**Iduq**’ dep oqulidu, menisi ‘chong’, ‘muqeddes’; ikkinji xet ‘福’, bu xet eyni zaman- da Uyghurche ‘**qut**’ dep oqulidu, menisi ‘bext-saadet’; üçinji we tötinji xetler ‘迴鶻’, bu ikki xet eyni zamanda ‘**Uyghur**’ dep oqulidu; altinji xet ‘國’, bu xet eyni zamanda ‘**el**’ dep oqulidu, menisi ‘dölet’. Dēmek, bu alte xet ‘**Idiqut Ulugh Uyghur Êli**’ dep oqulidu. Bu, eyni zamanda Turpandiki Manistan'gha (mani ibadetxanisigha) höjjet chüshürgen hakimiyetning (döletning) namidur.

Mani dini qedimki Iranndin tarqalghan Zorasti dini bilen qedimqi Pelestindin tarqalghan Xiristiyan dini we qedimki Nipaldin tarqal- ghan Budda dinining neziriyeliri bilen qedimki Gėrik-Rum edebi- yatining Gėnostizim teswirliri birleshtürölüp ijat qilin'ghan din bo- lup, u, ‘yuruqluq bilen qarangghuluqning réqabiti’ ni chüshenduri- dighan pelisepe idi. Arxeologlar Turpandin tapqan qara buyaq üstige aq chėkit qoyulghan bėzek nusxiliri bar sapal qachilar, del mushu Mani dinining ‘yuruqluq bilen qarangghuluqning réqa –

bitii' dēgen pelesewiy kōz qarishini bildūridighan gōzel sen'et buyumliridur.

Turpandin tēpilghan 'Idiqut Ulugh Uyghur Ēli' dēgen dōlet tam – ghusi bar bu qedimqi Uyghurche hōjjet arqiliq bizning kōz aldi – mizda, namelum sewepler bilen tarix betlirige yēzilmay qalghan bir Uyghur dōlitining ismi ayan boldi. Bu, tarixshunastliq noqti – sidin ēytqanda, bir muhim bayqilish bolup hēsablinidu.

Emdi biz 'Idiqut Ulugh Uyghur Ēli' dēgen bu qedimki Uyghur dōliti – ning yil- dewrini ēniqlap kōreyli:

'Uyghur' dēgen nam miladi 386 – 534-yillarda mewjut bolup tur – ghan 'Shimaliy Wēy' (北魏) dōlitining tarix kitablirida '袁紇' dep yēzilghan. Milady 581-618-yillarda mewjut bolup turghan Sūy Sulalisi (隋王朝) ning tarixi kitablirida '韋紇' dep yēzilghan. 'Tang Sulalisi' (唐朝) (milady 618 - 907- yillar) ning tarixi kitablirida '回紇' dep yēzilghan, peqet miladi 788 – yilining aldi-keynidiki qisqa bir mezgil ichide yēzilghan xatirilerdila '迴鶻' dep yēzilghan. Uningdin kēyin '回鶻' dep yēzish dawamlashqan. 'Song Sulalisi' (宋朝) dewridimu (milady 960-1279- yillarda) '回鶻' dep yēzighan. 'Mongghul Dōliti' (元朝) dewride (miladi 1279-1368- yillarda) '畏兀儿' dep yēzilghan.

<Konaona Tangname. 旧唐书> ning 195 - jildide bayan qilinishi – che, Uyghur qaghanliqining qaghani 'ay tengrili bolmish bilge qaghan' (ay tengridin tōrelgen bilge qaghan 藹德竭里沒密施毗迦可汗) miladi 809 - yili Tang Sulalisigha elchi ewetip, 'Uyghur' dēgen namni 'shongqardek perwaz qilghuchi' dēgen menini ipadileydighan xetler bilen '迴鶻' dep yēzishni tapshurghan. <El Tutush Örnekliri. Ispatlash . 資治通鑒. 考异> dēgen kitabta bayan qilinishiche,

Uyghur dēgen namni '迴鶻' dep yēzish lazim dēgen söz miladi

789 - yili 7 – ayda, Tang Sulalisi chédirliq ordigha (Uyghur xanliqigha) melike teqdim qilghandin kiyin, Uyghur Qaghanliqidin elchi kelgende éytilghan. <Yéxu Neseptamisi. 鄯侯家傳> dēgen kitabta bolsa, ‘bu weqe miladi 788 – yili 7- ayda yüz bergen’ dep bayan qilinghan.

Yoquridiki tarixiy bayanlarga asasen shuni muqimlashqa boludiki, Miladi 800 – yillarning bēshida, Uyghur Qaghanliqi Tang Sulalisigha özining millet namini 'shongqardek perwaz qilghuchi' dēgen menini ipadileydighan ‘迴鶻’ dēgen xetler bilen yézish lazim dep uqturghan, bu, Uyghur Qaghanliqi taza qudret tapqan yillar idi .

' **Idiqut Ulugh Uyghur Éli**' dēgen dōlet tamghusini bésip Manistan - gha memuri hōjjet chūshürgen dewir Turpan oymanliqida égilik taza güllen'gen, Mani dini taza ewj alghan dewir idi.

Milady 928 - yilidin kéyin, Turpan oymanliqida Uyghurlar bilen Tubütler (Tibetler) otturisida Tang Sulalisini kontirol qilish hoquqini talishidighan réqabet bashlanghan, bu qalaymiqanchiliq 60 yil dawam qilghan.

Tarixiy xatirilerdin qarighanda, Uyghurlar Mani dinini Urxun wadisida qobul qilghan. Shi'en shehiride saqliniwatqan <Mani Abidisi. 摩尼教碑> buni ispatlaydu. Turpandin tépilghan qedimqi Uyghur -che eserlerdimu, Uyghurlar Mani dinini 'ay tengrili bolmish bögü qaghan' (ay ilahidin törelgen danishmen qaghan) textte olturghan zamanda qobul qilghanliqi hékaye qilinidu.*

*W. Ban'g , A. Fon Gabayin ikkeylen birlikte tetqiq qilghan <Qedimqi Türkche Turpan Tékistliri> 2 – tom, Gérmanche neshri, 7 -, 9- betlerge qarang. Shi'ende saqliniwatqan <Mani Abidisi> dimu Uyghurlar Mani dinini Urxun wadisida qobul qilin'ghanliqi heqqide éniq bayanlar bar.

Yuquridiki bayanlar we mulahizile arqiliq mundaq xulasigha kēlish mumkin: Turpan Uyghurliri miladi 6- esirdin 11- esirgiche Chinliq -larningkigge (xitaylarningkige) oxshaydighan bir xil yēziq (华夏文) nimu qollanghan. Miladi 9-esirde **Idiqut Ulugh Uyghur Ēli** dēgen dōlet '大福大迴鶻國' dēgen tamghisni bēsip Manistan'gha mamuri hōjquet chūshūrghen.

-----Bu maqalining deslepqi originali <Shinjang Yashliri> jornilining 1988 –yil 4- sanida bēsilghan. 2010 -yili washin'gtonda qaytidin retlendi.-----

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor:

- ★ Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi
- ★ 2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

- ★ Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche Sélishturma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

- ★ 1979 - 82 – yillarda Bénying Uniwérsiti Jenubiy Asiya Inistoti aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen
- ★ 1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwérsiti Tarix Pokoltéti Arxéologiyeye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang, Turpan, Méren qatarliq jaylarda praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

- ★ 1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz> (maqalilar toplimi)
- ★ 1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hékeyisi>
- ★ 2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen "sherep - unwan" lar:

- ★ 1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon derijilik Munewwer Mutexassis>
- ★ 1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirliq sariyini Achqan kishi> ('Xleq Géziti' 1987-yil 1-ay 23-küni)
- ★ 1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen – téxnika Xadim> ...

Jam'iyettin Inkaslar:

- ✪ Aptor 1981-yili lan qilghan <TianShan dgen nam heqqide mulahize> dgen maqaligha qarita, Xitay hkmiti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmidi.
- ✪ Aptor 1983 - yili teyyarlighan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arceologiyeye - Tekshrsh Doklati> Aptonom Rayonluq Hkmet teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip 'Mehmud Qeshqeri Maziri' bina qilinghan.
- ✪ Aptor 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi> ni neshir qilishda Aptonom Rayonluq Partkomning 'Qedimqi qolyazmilarni zgertip neshir qilish' dgen mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin Xitay hkmiti 1990- yili 'Barin Topulingini qozghatti' dep qarilighan.
- ✪ Aptor 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur Hner-Kesip Risaliliri> dgen kitabni Xitay hkmiti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin chip kydrgen.

Xizmet tejribisi:

- ✪ 1998---2012 Amrika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi
- ✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir, Shinjang Uniwersiti Aspirant ytekchisi
- ✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muzyida Arxolog
- ✪ 1962—1972 Bayighulin Oblastliq Hükümette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – kni Cherchende yipek yolidiki karwan ailiside tughulghan